

נפתלי הרץ וייזל

דברי שלום ואמת

מהפכת החינוך היהודי המודרני

ההדיר והוסיף מבוא והערות

שמואל פיינר

מוסד ביאליק • ירושלים

תוכן העניינים

9	פתח דבר
	מבוא: "כי אלה הרבנים, אינן שרים ושופטים עלינו" –
15	גלגוליה המוקדמים של מלחמת תרבות יהודית
51	לוח אירועים
	דברי שלום ואמת
57	דברי שלום ואמת
87	רב טוב לבית ישראל
149	עין משפט
221	רחובות
	נספחים
	נספח א: מכתב האיום של "השבעה" מברלין לקהילת
343	ליסא (15.5.1782)
	נספח ב: מכתב ההתפטרות של הרב צבי הירש לוין
347	(24.7.1782)

פתח דבר

"דברי שלום ואמת" הוא מניפסט רב השפעה שסימן את המערכה הראשונה במלחמת התרבות היהודית, ומסה שסרטטה לראשונה את מסגרתה, תכניה ויעדיה של מערכת החינוך המודרנית הראויה. המכתב הגלוי משנת 1782, שקרא להעמיד את החינוך היהודי על שני העמודים של "תורת ה'" ו"תורת האדם" ולהיענות בחיוב ליוזמתו של הקיסר האוסטרי יוזף השני לשיקום היהודים לקראת השתלבותם האזרחית באמצעות בתי ספר חדשים והכוונה לפרנסות יצרניות, הפך עד מהרה למוקד של מחלוקת חריפה. מצד אחד הוא נתן כיוון ברור לתנועת ההשכלה, ומן הצד האחר הוא הגביה את החומות שבין ההנהגה הרבנית בשלב המעבר להנהגה אורתודוקסית ולעומתית למודרנה ובין האינטלקטואלים היהודים החדשים שצידדו ברפורמות בחינוך ובתחיית התרבות העברית.

"דברי שלום ואמת" ביקש לחולל מהפכה בתשתית הערכים המסורתית, לא פחות, והצביע על מחדלי ההנהגה היהודית ועל כישלון החינוך המסורתי, שבחברה האשכנזית כמעט שלא יצא מארבע אמות של תורה, תלמוד והלכה. אמונתו העמוקה של המשורר, הפרשן וחוקר הלשון העברית יליד המבורג נפתלי הרץ וייזל (1725-1805) במפנה היסטורי דרמטי המתרחש לנגד עיני בני דורו עוררה אותו למעשה חתרני, גם אם לא שיער את תוצאותיו. הוא עקף את גורמי הסמכות המסורתית וביקש לגייס דעת קהל יהודית שתתמוך בתוכניתו. משפט ביקורתי אחד, למשל, שקומם עליו את האליטה הרבנית בת זמנו, חבוי בסוף הפרק הראשון: "המסכל חקי האלהים, ויודע תורת האדם, אף על פי שלא יהנו מאורו חכמי ישראל

בחכמת התורה, יהנו ממנו שאר בני אדם שבכל העמים, והמסכל תורת האדם, אף על פי שיודע חקי האלהים, אינו משמח לא את חכמי עמו, ולא את שאר בני האדם". בצעד מהפכני ערער "דברי שלום ואמת" את אושיות האתוס המסורתי שנשאו הרבנים ולומדי "חקי האלהים". הוא הצביע על מחדל היסטורי ענקי ועל הידרדרות חמורה במעמד היהודים שנדחקו לשולי החברה והתרבות, ושיתף את הקורא בתחושת נחיתות ועלבון ובשאיפה לשקם את הכבוד היהודי. "לא נוצרנו כלנו להיות בעלי תלמוד ולעסוק בעמוקות הדתות ולהורות הוראות", הכריז וייזל על משנתו החינוכית המתקנת, "כי השם הבדיל בין הנפשות, ונתן לכל אחת כחה מתחלת יצירתה, וכל אחת תשתלם כפי ענינה וכפי כחה". כנגד האידיאל החינוכי המסורתי שראה את פסגת הישגיו של הגבר היהודי בהשגת המדרגה של תלמיד חכם, ביקש וייזל להחדיר אמות מידה חדשות – את אידיאל הנאורות שמכיר בפרט ובזכותו לממש את הפוטנציאל הטמון בו בדרכו העצמאית. וייזל, אדם מאמין ושומר מצוות, הוביל מהלך היסטורי שמשמעותו לא הייתה אלא שבירת האקסלוסיביות התורנית בחינוך וחילונם של החינוך, התרבות והערכים החברתיים. בית הספר יהיה לחלופה לחדר, והמורה בעל ההכשרה יבוא במקומו של המלמד. מעתה, אם תאומץ תוכניתו של וייזל, כמו שאומנם קרה מאז ועד ימינו בחינוך היהודי בכל מקום מלבד במגזרים החרדיים המתבדלים, יהיו לימוד התורה ומשרת הרבנות לאחד המסלולים הפתוחים לבחירת המוכשרים ושוחרי הדעת התורנית, ולא צו גורף המחייב את הכלל. אומנם גם בחברה המסורתית הטרנס-מודרנית רק מעטים מימשו את אידיאל הלמדנות הלכה למעשה ולא עלתה על הדעת "קהיליית לומדים" נתמכת, אך התעלמותה העקרונית של מערכת החינוך (למעשה, האליטה התורנית בעלת ההגמוניה הדתית והתרבותית) ממצייאות זו העידה שכל עיסוק אחר וכל מסלול חיים אחר, ואפילו זה שניהלו הסוחרים הגדולים שהונם קיים את הקהילה המסורתית, קיבל הכרה בדיעבד בלבד. ב"דברי שלום ואמת" קרא

וייזל לעודד נורמליזציה כלכלית ואולי אף פוליטית של היהודים, להכיר בצורך ובערך של מסלולי חיים לא-תורניים ולשתף פעולה בהכנת תוכנית לימודים חדשנית לבתי ספר שיכשירו נערים יהודים למגוון של דרכי חיים ועיסוקים בתוך החברה היהודית ומחוצה לה. "דברי שלום ואמת" היה לאירוע בפני עצמו. החוברת הקטנה משכה תשומת לב, הציתה פולמוס סוער ומתמשך, ורישומה כמניפסט החלוצי של החינוך המודרני ושל ההשכלה נחקק לדורות. הדי הפולמוס נשמעו הרבה מעבר לברלין בירת פרוסיה ולבתי הכנסת בפראג, בליסא, בפוזנא או בפרנקפורט, שבהם נישאו נגדה דרשות זועמות. בתוך חודשים ספורים תורגם "דברי שלום ואמת" לגרמנית, לצרפתית, להולנדית ולאיטלקית. "דברי שלום ואמת" עורר בקרב נציגי מנהיגותה של החברה המסורתית בהלה, תסכול וחרדה, שהזינו את התגובה המתגוננת מזה ואת התגובה המתקיפה באגרסיביות מילולית ובאיומים שכנגד מזה. החוברת הצנומה, בת שמונה פרקים, הייתה על פי צורתה – ללא תאריך ומקום הדפוס, וחתומת המחבר בסופה ולא בשער – ועל פי כוונת מחברה מכתב גלוי ולא ספר. "דברי שלום ואמת" הייתה איגרת שלומים כמשמעותה בפסוק במגילת אסתר (ט, ל), המבשרת על אירוע חשוב שנוגע לכלל היהודים. הייתה זו הדרך להגיע לציבור רחב בכלל ולקבוצה של בעלי השפעה בפרט, וגם מבחינה זו, כפנייה ישירה לדעת הקהל, הייתה האיגרת "דברי שלום ואמת" על דמותו הרצויה של החינוך היהודי לאבן דרך בתולדות היהודים בעידן המודרני.

כתבי נפתלי הרץ וייזל נכללו ברשימת כשלוש מאות החיבורים הקלסיים בספרות ובהגות היהודית מהעת העתיקה ועד ראשית המאה העשרים שעליהם המליץ לספריית "דורות" לפני שנים רבות ההיסטוריון ומכונן מדעי היהדות בארץ ישראל ובמדינת ישראל בן ציון דינור. המהדורה הזאת מגשימה את משאלתו של דינור,